

**AZƏRBAYCAN VƏ RUS DİLLƏRİNDƏ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏRDƏ
BUDAQ CÜMLƏLƏRİN ÖYRƏNİLMƏSİ
(yer budaq cümləsi)**

Açar sözlər: təhsil, tələffüz, məktəb, cümlə, mürəkkəb

Keywords: education, transcription, school, sentence, difficult

Ключевые слова: образование, произношение, школа, предложение, сложный

Təhsil rus dilində olan tədris ocaqlarında Azərbaycan dilinin öyrənilməsi Respublikamızın milli siyasəti prinsiplərinə əsaslanır və bir təlim fənni kimi məktəblərdə, universitetlərdə keçilir. Rus dilində təhsil alan şagird və tələbələr Azərbaycan dilinin köməyi ilə xalqımızın mədəniyyət tarixi, ədəbiyyat və incəsənəti ilə daha da yaxından tanış olurlar. Digər tərəfdən, onlar həmin dil vasitəsilə azərbaycanlılarla daha möhkəm ünsiyyət bağlayır, fikirlərini bir-birinə anladır, dostluq və qardaşlıq əlaqələrini daha da möhkəmləndirirlər.

Məlumdur ki, dil insanlar arasında ictimai əlaqələrin yaranmasında, cəmiyyəti təşkil edən fərdlərin bir-birini başa düşməsində mühüm ünsiyyət vasitəsidir. Respublikamızda yaşayan xalqların azərbaycanca danışa bilmələri və bunun üçün həmin dili öyrənmələri çox əhəmiyyətlidir. Bunu nəzərə alaraq dövlətimiz Azərbaycan dilinin tədrisi üçün nisbətən qısa müddətdə dərş proqramları hazırlamış, həmin fənnə aid orijinal dərşliklər və bəzi metodik vəsaitlər nəşr etdirmişdir.

Təcrübə göstərir ki, rus bölmələrində oxuyan insanların müəyyən hissəsi Azərbaycan dili fənnindən əməli vərdişlərə malik deyillər: onların söz ehtiyatı çox kasıbdır, cümlədə sözləri əlaqələndirə bilmirlər, tələffüzlərində və yazıda çoxlu səhvlərə yol verirlər və s. Bütün bunlar müəllimləri, metodistləri və dərşlik tərtib edən müəllifləri düşündürməlidir.

Nitq inkişafı anlayışı çox geniş olub, aşağıdakı sahələri əhatə edir:

- 1) ədəbi tələffüz və ifadəli oxu vərdişinin inkişafı;
- 2) lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi;
- 3) cümlə qurmaq vərdişinin inkişafı;
- 4) rabitəli nitq vərdişinin inkişafı.

Elm və texnikanın sürətlə inkişaf etdiyi dövrdə təhsil sistemi də bu yenilikdən kənarda qala bilməz. Artıq neçə illərdir ki, məktəblər yeni proqram (kurikulum) əsasında işləyir. Belə yenilik məktəb həyatına, tədrisin metoduna və şagirdlərin tərbiyəsinə sözsüz ki, öz təsirini göstərir. İnformasiya kommunikasiya texnologiyaları çox ehtiyatla məktəb həyatına, tədris sisteminə daxil olub. Bakı şəhərinin pilot məktəbləri bu prosesin ilk göyərçinləridir.

Qrammatikadan şagirdlərə verilən nəzəri biliklər praktik məsələləri mənimsətmək tələbini ödəməli və nəzəriyyə ilə təcrübə arasında zəruri olan qarşılıqlı əlaqə haqqında onlarda möhkəm təsəvvür yarada bilməlidir. Şagirdlərlə yazı işi apararkən onlara elə tapşırıqlar verilməlidir ki, o tapşırıqların yerinə yetirilməsi yeni nəzəri biliklərə əsaslanmış olsun. [4, 15]

Hər iki dildə cümlənin quruluşu öyrənilən zaman hansı durğu işarələrindən istifadə edilir? Baş cümlə ilə budaq cümlələr hansı şəraitdə bir-birindən ayrılır? Budaq cümlənin baş cümlə ilə yerləri nə zaman və necə dəyişir? Bütün bu sualları aydınlaşdırmaq üçün misallar göstərilir. Rus dilində şagirdlərə elə cümlələr təqdim olunur ki, baş cümlə ilə budaq cümlənin yerdəyişməsi nisbətən asandır. Budaq cümlə baş cümlədən əvvəldə və ondan sonra yerləşə bilər. Bəzən budaq cümlə baş cümləni yarıb onun ortasında yerləşə bilər. Məsələn, Куда дует ветер, туда клонится и колос. Туда, куда дует ветер, клонится и колос. Туда клонится и колос, туда дует ветер.

Tabeli mürəkkəb cümlələrdə vergülün düzgün qoyulmamağı şagird tərəfindən cümlənin başa düşülməməsi kimi qeyd olunur. Belə səhvlərə diqqət etmək məsləhətdir. Belə hallara həm azərbaycan, həm də rus dili dərşlərində rast gəlmək olur. Başqa bəhslərdə olduğu kimi, mürəkkəb cümlənin tədrisində də bir sıra ümumi metodik prinsipləri əsas tutmaq lazım gəlir. [6, 7]

Bunlar başlıca olaraq, aşağıdakılardan ibarətdir:

1) Mürəkkəb cümlə onu əmələ gətirən komponentlərin tək-cə mənaca deyil, həm də intonasiyaca bir bütöv halında birləşməsindən əmələ gəlir. Odur ki, mürəkkəb cümlənin tədrisi ilə əlaqədar bütün mərhələlərdə intonasiya üzrə iş xüsusi diqqət yetirilməlidir.

2) Budaq cümlələrin əsas növlərini öyrətməyə nail olmaq lazımdır. Digər növlərlə şagirdlər, əsasən, tanış edilməlidirlər; bu tanışlığı isə praktik yolla həyata keçirmək daha səmərəli nəticələr verir.

3) Budaq cümlələrin əksəriyyəti (şərt və qarşılıq budaq cümlələrindən başqa) uyğun cümlə üzvlərinin funksiyasını yerinə yetirir. Ona görə də tədris prosesində bunlar müvafiq cümlə üzvləri ilə müqayisə edilməlidir.

4) Durğu işarələri mürəkkəb cümləyə aid qrammatik materialla müvazi olaraq mənimsənilir. Bunu nəzərə alaraq, mürəkkəb cümlənin, xüsusən aydınlaşdırma əlaqəsi əsasında əmələ gəlmiş tabesiz mürəkkəb cümlənin tədrisi prosesində durğu işarələrinin öyrədilməsinə səy göstərilməlidir.

5) Bu bəhsin tədrisi prosesində aparılan qrammatik təhlil zamanı mürəkkəb cümlənin quruluşca təhlilinə və onların iki və daha artıq qrammatik əsasa malik olmasını aşkara çıxarmağa müntəzəm olaraq yer verilməlidir.

6) Mürəkkəb cümlənin öyrədilməsi müntəzəm olaraq nitq inkişafı üzrə işlərlə əlaqələndirilməlidir; bunun başlıca istiqamətlərindən biri – spesifik istiqaməti mürəkkəb cümlələrdəki fikri sintaktik sinonimlərlə ifadə etmək üzrə aparılan işlərdən ibarətdir. Belə ki, bu prosesdə mürəkkəb cümlələri sadə cümlələrə, budaq cümlələri isə tərkiblərə çevirməyi və üslubi cəhətdən bunların hansının dəqiq olduğunu və s. dərk edirlər.

«Tabeli mürəkkəb cümlə haqqında ümumi məlumat» mövzusunun tədrisinə şagirdlərin cümlədə sözlərin əlaqəsi haqqında öyrəndiklərini xatırlatmaqla başlamaq olar. Çünki həmin biliklər tabeli mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri arasındakı tabelilik əlaqəsini şüurlu surətdə mənimsəməyə imkan yaradır. Bu məqsədlə bir-iki nümunə üzərində şagirdlərin müşahidəsini təşkil etmək kifayətdir. Məsələn, *Çoban sürünü otlığa apardı* cümləsində sözlər arasındakı tabelilik əlaqəsini aşağıdakı şəkildə nümayiş etdirmək olar:

1) Çoban apardı. Çoban _____ nə etdi? _____ apardı

2) Sürünü apardı. Apardı _____ nəyi? _____ sürünü

3) Otlığa apardı. Apardı _____ hara? _____ otlığa

Şagirdlər bilməlidirlər ki, bu birləşmələrdə suallara cavab olan sözlər asılı, o biriləri isə müstəqil sözlərdir. Deməli, asılı sözlər müstəqil sözləri izah etdikləri üçün suallar tabeedicilərin sözlərdən tabe sözlərə verilmişdir.

Müəllim şagirdlərdəki bu ehtiyat biliyi nəzərə alıb izah edir ki, tabelilik əlaqəsi nəzərə alıb izah edir ki, tabeliltəkcə sözlər arasında deyil, cümlələr arasında da ola bilər. Bundan sonra şagirdlərə cümlələr təqdim olunur.

Şagirdlər əvvəlcə cümlələri ifadəli şəkildə oxuyur, onları əmələ gətirən sadə cümlələri müəyyənləşdirirlər. Sonra müəllimin təklifi ilə məzmununda yarımçıq olan sadə cümlələrdən suallar veririrlər.

Beləliklə şagirdlər asılı və müstəqil cümlələri tapırlar. Müəllim asılı cümlələrin budaq, müstəqil cümlələrin baş cümlə, onların iştirakı ilə düzələn cümlələrin isə tabeli mürəkkəb cümlə olduğunu qeyd edir.

Şagirdlər öyrənirlər ki, tabeli mürəkkəb cümlələrdə baş cümlə ilə budaq cümlə tabelilik əlaqəsi əsasında birləşir. Budaq cümlə baş cümləni ya bütövlükdə, ya da onun bu və ya digər üzvünü izah edir. Bir məsələni də unutmamaq olmur ki, budaq cümlənin baş cümləyə münasibəti müxtəlifdir. Belə ki, baş cümlə qrammatik cəhətdən sərbəstdir və budaq cümləni özünə tabe edir.

Təcrübə göstərir ki, müəllim baş cümlənin bu üstünlüyünə əsaslandıqda, qrammatik suallardan bir vasitə kimi istifadə etdikdə şagirdlərə budaq cümlənin əlamətlərini, onun növlərini asanlıqla mənimsədə bilər.

Müəllim mürəkkəb cümləni öyrətməyə başlarkən, şagirdlərə münasib misallarla izah etməlidir ki, iki və ya daha artıq sadə cümlənin birləşməsindən əmələ gələn, bir mürəkkəb fikir ifadə edən mürəkkəb cümlə insanın xarici və daxili aləmində baş verən hadisələr arasındakı mürəkkəb əlaqələri bildirmək üçün mühüm bir vasitədir.

Bununla əlaqədar olaraq, şagirdlərə nə üçün sadə cümlələrin mürəkkəb cümlələrə nisbətən dildə tarixən qabaq meydana gəldiyini izah etmək də məsləhətdir.

Şagirdlərə mürəkkəb cümlədə olan sadə cümlələr arasındakı iki yolla əmələ gələn bağlılığı (tabesizlik və tabeliliyi) yazı lövhəsində və ya plakatlarda misallarla göstərməli və onlara bu sahədə bir sıra çalışmalar verməlidir. [2, 11]

Bu məqsədlə sinfin diqqətini, əvvələn birləşən cümlələrin məzmununa və onların arasında olan qarşılıqlı əlaqəyə, ikinci isə həmin məzmunun ifadə edildiyi formalara və onların mənasına cəlb etməlidir.

Belə tabeli cümlələri əmələ gətirən sadə cümlələr bir-birinə ya bağlayıcı sözlər vasitəsi ilə, ya da bağlayıcısız bağlanırlar. Müəllim sinfə müraciət edərək deyir ki, «Siz tabesiz mürəkkəb cümlədə işlənən hansı bağlayıcıları tanıyırsınız? Bu bağlayıcılar vasitəsi ilə bir-iki tabesiz mürəkkəb cümlə, bir-iki də bağlayıcısız tabesiz mürəkkəb cümlə düzəldin».

Müəllim həmin qayda ilə şagirdləri tabeli mürəkkəb cümlələrlə də tanış edir; onlara aid bir sıra misallar verir, tabeli mürəkkəb cümlədə sadə cümlələrdən birinin müstəqil, o birinin isə tabe cümlə - onu izah edən cümlə olduğunu aydınlaşdırır və buna aid bir sıra çalışmalar verir.

Mürəkkəb cümlələri keçərkən aşağıdakı ardıcılıq gözlənilməlidir:

1) mürəkkəb cümlənin dildəki əhəmiyyətini və rolunu təhlil etmək;

2) bu cümlələrin quruluşu ilə şagirdləri tanış etmək;

3) qabaqcadan göstərilmiş mətnlərdə mürəkkəb cümlələri tapmaq və onların növünü (tabesiz və ya tabeli mürəkkəb cümlə olduğunu) müəyyən etmək;

4) sintaktik təhlil aparmaq;

5) bunlarla birlikdə, danışq dili və ədəbiyyatdan (elmi-kütləvi, bədii və s. əsərlərdən) mürəkkəb cümlənin növlərini öyrənməyə aid müstəqil surətdə misallar ayırmaq;

6) öyrənilən mürəkkəb cümlə növünü işlətməklə (şəkil üzrə, müəllimin verdiyi və ya müstəqil olaraq şagirdin seçdiyi mövzu üzrə ifadə, inşa yazmaqla) yaradıcı işlər aparmaq.

Ədəbiyyat:

1. Abdullayev A. Orta məktəbdə Azərbaycan dili tədrisinin metodikası. Azərtədrisnəşr, Bakı, 1964.

2. Balıyev H. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikasından mühazirələr. API-nin nəşri. Bakı, 1978.

3. Hüseynzadə M. «Müasir Azərbaycan dili», Azərtədrisnəşr, Bakı, 1963.

4. Əfəndizadə Ə., Əhmədov H., Kəlbəliyev Ə., Vahidov S. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi. «Maarif», Bakı, 1977.

5. Əfəndizadə Ə., Əhmədov B., Həsənov M., Əfəndiyev Y., Mikayılov K. Azərbaycan dilinin tədrisi. «Maarif», Bakı, 1965.
6. Əhmədov B. Azərbaycan dili təliminin qanunları, prinsipləri və metodları. Bakı, «Maarif», 1974.
7. Müasir azərbaycan dili. II hissə. Bakı, 1980.

**Learning of the clause (place) in complex sentences in
Azerbaijani and Russian languages**

Summary

Practice shows that some people who studies in the Russian sector do not own skills of Azerbaijani. Their vocabulary is very poor. They cannot connect a word in one sentence, make mistakes in pronunciation and on the letter. All this should worry teachers, methodologists and creators (authors) of textbooks.

The article is devoted to the actual problem of teaching the Azerbaijani language in schools with Russian language of instruction: teaching a subordinate part in complex sentences. The article describes the work on the teaching methodology of the complex sentence, useful effective exercises are recommended.

**Обучение придаточной части (места) в сложноподчиненных предложениях
на азербайджанском и русском языках**

Резюме

Практика показывает, что некоторые люди, обучающиеся в русском секторе не владеют навыками азербайджанского языка. Запас слов у них очень скудный (бедный). Они не могут связать слова в предложении, допускают ошибки в произношении и на письме. Все это должно волновать учителей, методистов и создателей-авторов учебников.

Статья посвящена актуальной проблеме преподавания азербайджанского языка в школах с русским языком обучения: обучению придаточной части в сложноподчиненных предложениях. В статье описывается работа по методике преподавания сложноподчиненного предложения, рекомендуются полезные эффективные упражнения.

Rəyçi: dos.Ş.A.Əhmədova